

KAPITALREPRODUKTION OG INDKOMSTPOLITIK STATENS OG FAGFORENINGERNES INDFLYDELSE PÅ ARBEJDSLØNNEN

Jürgen Hoffmann og Willi Semmler

I det følgende vil vi i teseform udvikle forholdet mellem økonomi og politik i den udviklede kapitalisme, idet vi benytter indkomstpolitikken som eksempel. Herigennem inddrager vi den efter vor mening centrale konflikt i de kapitalistiske samfund, nemlig konflikten mellem lønarbejde og kapital. Denne konflikts konkrete udtryk, og de muligheder og grænser der er sat for det politiske systems »regulering« heraf gennem indgreb, kan imidlertid ikke analyseres, uden at man først gør sig den historiske sammenhæng klar. Derfor har vi forsøgt at forstå statsindgrebene, indkomstpolitikken (som del af disse statsindgreb) og lønarbejderorganisationernes stilling på baggrund af den vesteuropæiske kapitalers historisk udviklede akkumulationsproces og de heri satte konflikter. Endvidere betragter vi dette arbejde som et forarbejde til yderligere undersøgelser af statens rolle i kapitalens akkumulationsproces samt at forholdet mellem stat og fagforeninger i den udviklede kapitalisme.

Hvis man river sådanne undersøgelser af forholdet mellem politik og økonomi ud af den historiske sammenhæng, vil det medføre, at historisk tilfældige fænomener generaliseres ud over det tilladelige, og det vil kunne få fatal praktisk betydning, hvis resultaterne af sådanne undersøgelser tages som udgangspunkt for politisk handlen. I modsætning hertil er det den kritiske videnskabs opgave, gennem dechiffriering af de empiriske forhold, at vise den historiske udviklings indre sammenhæng.

På grund af den begrænsede plads, der er til rådighed, kan dette i det følgende kun ske delvist og forkortet. Vores fremgangsmåde er følgende: I *første* del opdeles den vesteuropæiske kapitalens akkumulations bevægelse i to faser, og der gives et alment rids af den voksende betydning, som statsindgrebene får for kapitalens reproduktionsproces fra et bestemt tidspunkt. Disse indgrebs muligheder og grænser bliver dernæst skitseret i *anden* del. I *tredje* del undersøges den økonomiske og politiske begrundelsessammenhæng for et udsnit af disse statsindgreb, nemlig indkomstpoltikken. I *fjerde* del undersøges indkomstpoltikkens virkninger på akkumulationsprocessen - først teoretisk og dernæst ud fra dens historiske gennemsnættelsesforhold i de vesteuropæiske lande. I *femte* afsnit forbindes den teoretiske og historiske sammenhæng, som er udviklet i de foregående afsnit, med en diskussion af forholdet mellem kapital, stat og fagforeninger.

1. Om statsindgrebenes historisk udviklede begrundelsessammenhæng i Vesteuropa

En grov analyse af de vesteuropæiske landes udvikling siden anden verdenskrig gør det muligt at skelne mellem to faser i den vesteuropæiske kapitalens akkumulationsbevægelse:

Den *første fase*, som er kendetegnet ved fremskyndet kapitaldannelse og kapitalakkumulation varer til omkring begyndelsen eller midten af 60'erne. I flere lande slutter den med den første alvorligere cykliske krise efter anden verdenskrig (Frankrig 1964; Italien 1964; Vesttyskland, Belgien og Holland 1966/67). Først vil vi kort beskrive denne fase.

Anden verdenskrig betød ligesom første verdenskrig en enorm tilintetgørelse, værdiminskning og ødelæggelse af kapital i såvel stofflig som værdimæssig form; på den anden side undgår man imidlertid en verdensomspændende stagnation, og der udvikler sig ikke heftige klassekampe, som det f.eks. skete efter første verdenskrig. Ud over tilintetgørelsen af kapital, udvidelse af de ydre afsætningsmarkeder, dvs. genoprettelse og udvidelse af verdensmarkedet, samt af totalarbejdskraftens kvalifikationer (jvf. Janossy 1966) er følgende to

forhold af betydning for den fremskyndede akkumulation i de vesteuropæiske lande (også fremskyndet i forhold til USA):

- a) en - i forhold til USA - enorm udvidelse af produktionspotenserne og
- b) en langt større udbytning af det konsumerede arbejde, hvilket muliggør en betydelig stigning i den akkumulationsdygtige merværdi og akkumulationsraten.

Desuden spillede statsapparatet allerede fra begyndelsen af kapitalens fornyede akkumulationsbevægelse en langt større rolle for produktionspotensernes udfoldelse, for kapitalakkumulationen og for fastsættelsen af lønslønnen, end det havde været tilfældet i tiden efter første verdenskrig (jvf. f.eks. Hansen 1947 og 1957; Shonfield 1969; for Vesttyskland især Wallich; Altwater m.fl. 1973).

Ad a: De gennemsnitlige vækstrater var i perioden 1950 til 1962 for de nordvesteuropæiske lande 4,8% og for Italien 6%; for USA var de derimod kun på 3,3%. Ifølge visse nyere undersøgelser (især Denison 1967) skyldes denne forskel kun i begrænset omfang den hastige teknologiske udvikling, uddannelsesudgifterne og totalarbejdskraftens kvalifikationer (hvilket Janossy antager), og den kan heller ikke i særlig grad tilskrives verdensmarkedets udbredelse. Forskellen skyldes snarere den kapitalistiske organisering af produktionspotenserne som storproduktion, afkapitalisering af småkapitalisterne samt opslugning af lønarbejdere, der enten er ubeskæftigede eller uproduktivt beskæftigede i produktionsgrene præget af mindre virksomheder eller indenfor landbruget, i produktionsgrene, som - tilskyndet af de nye efterspørgselsforhold - var præget af masseproduktion og produktion i stor skala (jvf. Denison 1967, s. 4f). Disse fænomener gælder især for Frankrig, Vesttyskland og Italien. På grund af sin tidlige blomstring (industrialisering og kapitalisering af produktionsbetingelserne - også indenfor landbruget - allerede i forrige århundrede) og sin nu svækkede stilling på verdensmarkedet kunne den britiske kapitalisme derimod kun i stærkt begrænset omfang udfolde sine produktionspotenser på lignende måde. Således var vækstraten for England i perioden 1950-62 i gennemsnit kun på 2,3% (Denison 1967, s. 6).

I de vesteuropæiske lande foregår koncentrationen og den overvejende del af akkumulationen i produktionsgrene præget af masseproduktion, og der sker en centralisering af kapitaler. Dette er et resultat af de ovenfor beskrevne processer. Disse processer gør sig gældende i Frankrig og Vesttyskland samt i Italien, hvor der sker en ulige udvikling (regionalt) og hvor kapital og arbejde akkumuleres i den nordlige del af landet. Endvidere er statsindgrebenes tilsyneladende succes i Frankrig og Italien (samt i Vesttyskland i de første år efter valutareformen) blot et resultat af de ovenfor beskrevne sammenhænge.

Ad b: Kapitalistisk organisering af produktionspotenserne i samfundsmæssig skala, udvidelse af produktionspotenserne samt masseproduktion kan imidlertid ikke alene forklare den hurtige kapitalakkumulation. Man må yderligere inddrage arbejdets udbytningsgrad (eller - i mystificeret form - lønkvoten, jvf. afsnit 4.1 og tillæg II) og dermed omfanget af den akkumulerbare merværdi, idet man under-

søger ændringerne i disse to størrelser. Merværdiens størrelse afhænger i væsentlig grad af hvad lønarbejderne kan tilegne sig. Derfor er det akkumulationsdygtige merprodukt overvejende bestemt af reallønnens og lønkvotens bevægelser. (Lønkvoten vil kun kunne sættes lig med merværdiraten, hvis de uproduktive arbejdere, som ikke producerer merværdi, udelades af beregningen.) Lav lønkvote resp. høj merværdirate for den samfundsmæssige totalarbejdskraft betyder, når den relative andel af kapital, der omsættes til arbejdskraft, og arbejdets produktivkraft forbliver konstante, at gennemsnitsprofitraten for den samfundsmæssige total kapital vil være høj. For visse vesteuropæiske lande (først og fremmest Italien og Vesttyskland og med forbehold også Frankrig) gælder det, at reallønnen og lønkvoten efter anden verdenskrig frem til begyndelsen af 60'erne kunne holdes på et lavt niveau som følge af en stor overskydende arbejderbefolkning, dvs. en stor industriel reservearmé. Dette blev yderligere i nogle lande understøttet af fagforeningernes tilbageholdenhed i lønkampen. Således fastslår Kindleberger (1967, s. 8): »Så længe der eksisterer overskydende arbejdskraft, går vækstprocessen videre som følge af store profitter, reinvesteringer og stigende arbejdsproduktivitet samt konstante lønninger ... Når udbuddet af arbejdskraft falder, indebærer voksende kapitaldannelse i industrien, at lønningerne stiger; endvidere kan der ske et fald i profitterne. Lønandelen af indtægterne vokser. Profitterne og investeringernes vækst standser. Dermed ophører stigningen i efterspørgslen efter arbejde, hvilket ændrer vækstprocessens karakter.«

Reallønnens og lønkvotens stigning i 60'erne finder næsten sted samtidig i Frankrig, Vesttyskland og Italien (se tillæg I) (for England gælder dette kun i begrænset omfang). Denne udvikling sker på grund af et stærkt fald i den overskydende arbejderbefolkning samt i den industrielle reservearmé, hvilket skal ses på baggrund af en blomstrende kapitalakkumulation.

Man må imidlertid også bemærke, at arbejdsproduktiviteten på den ene side stiger stærkt i alle de nævnte lande indtil begyndelsen af 60'erne, mens reallønnen på den anden side kun stiger i beskedent omfang. Dermed sker der en forstærket udbytning og en vækst i det akkumulerbare merprodukt resp. profitten (jvf. Kindleberger 1967, s. 25). Denne enorme udbytning af lønarbejderne i akkumulationsbevægelsens første fase kan (ifølge Kindleberger) fuldt ud sidestilles med den industrielle revolution i England i første halvdel af det 19. århundrede: »Det, der foregik i Europa efter anden verdenskrig, var i virkeligheden den samme proces« (Kindleberger 1967, s. 25).

Allerede i den fornyede kapitalakkumulations første fase spillede statsapparatet en vigtig rolle ved bestemmelsen af det akkumulerbare merprodukts omfang: f.eks. gennem begrænsning af arbejds lønnen og politisk pres på fagforeningerne (dette gælder især for Italien og Vesttyskland; jvf. for Italien Salvati 1972 og CGIL/CISL 1973; for Vesttyskland kan man som eksempel nævne diskussionerne om medbestemmelse, som fandt sted fra begyndelsen af 50'erne). Endvidere skete der en statslig forcering af kapitalakkumulationen ved hjælp

af statsbudgettet og skattesystemet, gennem særlig gunstige afskrivningsregler, rentebegunstigede genopbygningskreditter, investeringsfinansiering og investeringsprogrammer (for Vesttyskland se Wallich 1955, Reuss 1963, Roskamp 1965). Det britiske landbrugs tidlige kapitalisering hæmmede frisættelsen af arbejdskraft fra ikke-kapitalistiske sektorer i Storbritannien og dermed fremvæksten af en industriel reservearmé. Endvidere var det her ikke muligt i samme udstrækning som i Frankrig (tilbagevandring fra kolonierne) og Tyskland (flygtningestrømmen) at hente et arbejdskrafttilskud fra andre kilder. Også hvad dette andet vigtige moment i kapitalakkumulationen i Vesteuropa angår, afviger de britiske forhold altså fra forholdene i Frankrig, Italien og Vesttyskland. Det var således ikke muligt for den britiske kapitalisme at presse arbejdslønnen på samme måde, som vi har kunnet iagttage i de andre lande. (Af denne grund prøver man i Storbritannien langt tidligere end i de andre her nævnte lande at begrænse lønnen gennem en statslig indkomspolitik; jvf. United Nations 1967, Ch. IV.) Samtidig blev Storbritanniens stilling på verdensmarkedet forværret, idet de britiske varers verdensmarkedspriser steg på grund af produktionspotensernes formindskede udfoldelse og udvidelse (tilvæksten i arbejdsproduktivitet var mindre i Storbritannien end i de andre lande). Dermed satte også realiseringmulighederne grænser for kapitalakkumulationen.

I Vesteuropa startede kapitalakkumulationens *anden fase* i begyndelsen eller midten af 60'erne - med forskelle fra land til land. Vi kan til at begynde med konstatere, at såvel reallønnen som lønkvoten steg i alle vesteuropæiske lande (jvf. Dall'Asta 1971, s. 20ff; Kindleberger 1967; tillæg I). Dette var en følge af den forudgående blomstrende kapitalakkumulation og den dermed udvidede efterspørgsel efter arbejdskraft, som indebar opsugning af den overskydende arbejderbefolkning og voksende forhandlingsstyrke for fagforeningerne fra slutningen af 50'erne. Med stigende lønkvote formindskedes den akkumulationsdygtige merværdi (eller profitmassen og profitraten faldt). Allerede af den grund måtte akkumulationen blive mindre (jvf. Mandel 1972, 5. kapitel).

Den stigende lønkvote (eller lønarbejdernes stigende andel af udviklingen af arbejdets produktivkraft) formindskede kapitaldannelsen. Alligevel var den ikke årsag til den kapitalistiske krise, som på dette tidspunkt kunne anes¹. Tværtimod må man fastholde, at der skete en stigning i kapitalens organiske sammensætning og herigennem et fald i værdiøgningsgraden som følge af den fremskyndede kapitalakkumulation og stigningen i arbejdets produktivkraft, dvs. som følge af de processer vi tidligere har beskrevet (hvilket let kan påvises ved hjælp af tilgængelige indikatorer for de enkelte

1. Således som det ofte hævdes af økonomer og fungerende kapitalister. Samme synspunkt findes hos E. Mandel: Der Spåtkapitalismus, kapitel 5, selv om han andre steder fremstiller sammenhængen korrekt.

lande²). Man kan imidlertid ikke direkte udlede krisen af denne tendens; her skal vi kun give et rids af de konflikter i de nationale kapitalers reproduktionsprocesser, som var udgangspunkt for den statslige indflydelse på kapitalens og arbejdets reproduktionsbetingelser. Kernen i de konflikter, som viste sig i Vesteuropa ved slutningen af kapitalakkumulationens første fase, synes at være det forhold, at det på den ene side på grund af den stigende organiske sammensætning er nødvendigt med en voksende anvendelse af kapital for at producere en passende profit. Dette kan (neo-klassisk) udtrykkes således: »Kapitalfaktoren er blevet forøget i forhold til faktoren arbejde« (Sachverständigenrat 1973, s. 57). På den anden side fremmes disse tendenser, idet den samme proces, - som antydnet ovenfor - medfører en stigning i reallønnen, hvilket sætter yderligere grænser for profitproduktionen. (Se om Vesttyskland Altvater/Hoffmann/Schöller/Semmler 1974 og landerapporterne om Vesteuropa i Altvater/Brandes/Reiche 1975).

Det var disse - her blot antydede - modsigelsesfyldte tendenser, som i de forskellige lande betød at cykliske kontraktionsprocesser og kriser gjorde sig stærkere gældende i denne periode. Gennem braklægning af kapital og den industrielle reservearmés fornyede fremvækst (selv om den kun i ringe grad var synlig) opstod der nu mulighed for at foretage nyinvesteringer i forbedret maskineri, at anvende forbedrede arbejdsmetoder (arbejdsintensivering) og indføre fast kapital i ny teknologisk form³.

I løbet af det videre akkumulationsforløb blev det i 60'erne stadig mere klart, at kriserne ganske vist for en tid kunne formidle de nævnte tendensers modsigelsesfyldte karakter; men på den anden side reproducerede de blot modsigelserne i udvidet skala i form af perioder præget af stagnationstendenser (som følge af almen overproduktion og overakkumulation). Disse stagnationsfaser i

2. I denne forbindelse kan man ganske vist kun med visse forbehold slutte ud fra den stigende kapitalintensitet og den stigende kapitalproduktivitet. Til anskueliggørelse gengiver vi her følgende oversigt over kapitalrentabiliteten i det vesttyske erhvervsliv (efter Görzig m.fl. 1973, s. 45):

Kapitalrentabilitet i % af nettoinvesteringer og afskrivninger

Tidsrum	i genanskaffelsespriser	i købspriser
1954-1960	21,5	25
1960-1964	17,0	21
1964-1970	13,5	17

En undersøgelse fra Hoppenstedt-Verlages (Darmstadt) kommer til samme resultat gennem en analyse af kapitalrentabilitet, omsætningsrentabilitet og cash-flow for de 40 største vesttyske aktieselskaber (jvf. Handelsblatt 27/28-10-1972 og følgende numre). Den faldende rentabilitet er fra 1968 for enkeltkapitalerne ledsaget af stigende gæld. (Angående faldende rentabilitet se også Gutachten des Sachverständigenrats 1973, s. 57).

3. Når f.eks. regeringens krisekommission taler om et produktivitetsvidunder (efter 1967 stiger rentabiliteten generelt indtil 1969 uden dog at nå de oprindelige stigningsrater), er det et udtryk for dette forhold. Jvf. Sachverständigenrat 1969, pkt. 52-54.

kapitalakkumulationen (hvilket f.eks. klart viste sig i England) var ledsaget af underbeskæftigelse og arbejdsløshed samtidig med vedvarende prisstigninger (og der udvikledes frie kapitalmasser, som valutaforholdene kastede omkring).

Den proces, som vi her har beskrevet (dvs. stagflationstendensernes fremtræden eller latente eksistens) bevirkede, at staten i denne fase forstærkede sin indflydelse på kapitalens reproduktion. Den første fase i den vesteuropæiske økonomiske udvikling var væsentligst bestemt af produktionspotensernes og akkumulationens udfoldelse og kun i ringere grad af overvindelsen af denne udviklings immanente grænser (som f.eks. gennem en statslig udvidelse af efterspørgslen - jvf. Hansen 1947 og 1957). I den anden fase synes den kapitalistiske organisering af de således udviklede produktionspotenser og dermed den kapitalistiske begrænsning af produktionens videre udvikling (begrænsning af merværdi (profit) produktionen set i forhold til den udlagte kapital og begrænset realisering af den producerede merværdi) i stadig større grad at blive det vigtigste problem (jvf. OECD 1970a; OECD 1970b, punkt 6-12)⁴.

2. Om statsindgrebenes form og grænser i den udviklede kapitalisme

Den begyndende stagnation i kapitalakkumulationen resulterede i forstærkede statsindgreb. Med udgangspunkt i hvad vi hidtil har udviklet vil vi nu opstille baggrunden for statsindgrebene. Statens indflydelse på reproduktionsprocessen udviklede sig historisk og den var i reglen orienteret i retning af den keynesianske resp. post-keynesianske teori. Dens almene funktion var at lette produktion og realisering af merværdi med henblik på sikring af nye kapitalinvesteringer og en fornyet kapitalakkumulation. Vi kan - med udgangspunkt i den marxistiske kritik af den politiske økonomi - sammenfatte de af staten anvendte midler under tre centrale punkter (for en nøjere behandling se Semmler/Hoffmann 1972).

De kan have til formål

a) gennem en øgning af den effektive efterspørgsel at sætte enkeltkapitalerne i stand til at realisere en del af den genstandsgjorte værdi og merværdi.

4. Disse tendenser viste sig først i de lande, hvis stilling på verdensmarkedet var svækket (som England, mens Vesttyskland endnu i vidt omfang kunne externalisere disse konflikter). Iøvrigt forsøger vi ikke her at opstille sammenbrudsprognoser, men derimod at analysere de udviklede konflikter i reproduktionsprocessen og disse konflikters formidlinger. Ændrede betingelser for profitproduktionen er således udgangspunkt for modificerede statsindgreb, ændret penge- og kreditpolitik, som igen kan virke tilbage på de oprindelige betingelser. Statsindgrebene forbliver imidlertid begrænset af de almene reproduktionsbetingelser. En exemplarisk fremstilling heraf findes hos Lindner 1973.

Dette kan ske gennem offentlige investeringer, udlicitering af offentlige arbejder og beskæftigelsesprogrammer, ved at øge efterspørgslen efter konsumvarer gennem forbrugssubventioner (hvilket sjældent er sket historisk) eller gennem en omfordeling af indkomsterne over skattesystemet.

b) at forhøje værdiøgningsgraden (profitraten). Dette kan ske ved billiggørelse af den konstante kapitalers elementer (hjælp til fremskaffelse af billigere råstoffer, gunstigere afskrivningsregler, påbud om prisstop), ved at øge de fungerende kapitalers samlede profitmasse gennem almene lønsænkninger (som vi senere skal vise, opfylder en inflation, som bl.a. skyldes udvidelse af statsgælden, samme funktion mht. sænkning af reallønnen) ved at forøge den arbejdstid, der kan genstandsgøres (med samme eller et større antal produktive lønarbejdere), eller det kan endelig ske ved at sænke skattebyrden på den samlede profitmasse.

c) at formindske den samfundsmæssige totalkapital (dvs. den størrelse, som den samfundsmæssigt disponible profitmasse skal sættes i forhold til). I krise- og stagnationsfaser muliggør dette en fornyet akkumulation efter en fremskyndet eller fremtvunget værdimindskning af kapitalen.

Statsindgrebene skyldes, at vanskelighederne og konflikterne i kapitalens samfundsmæssige reproduktionsproces tilspidses, hvilket finder udtryk i braklægning af kapital og arbejdskraft på grund af kapitalens manglende profitabilitet. De fremkommer imidlertid ikke som et umiddelbart svar på disse problemer. Derimod bliver de sat igennem formidlet via politiske bevægelser, hvis indhold bestemmes af bærernes materielle interesser. På den anden side begrænses statens indgreb af kapitalreproduktionens lovmæssigheder. I det følgende skal vi give en antydning af disse grænser, som i øjeblikket fremtræder i den økonomiske politiks dilemma, som består i på samme tid at sikre blomstrende kapitalakkumulation, fuld beskæftigelse og prisstabilitet (angående det følgende se Mattick 1973; Altvater 1973, s. 46-54 og Semmler/Hoffmann 1972, s. 60-69):

1) De statslige midler til sikring af en stadig kapitalakkumulation må på længere sigt atter slå om i en begrænsning af akkumulationen. De monetære midler, hvormed staten kan øge den samlede effektive efterspørgsel, fremskaffes enten ved udskrivning af skatter, ved lån på kapitalmarkedet eller ved »at lade seddelpresse køre«. Statsindgreb, der har til formål at øge den samlede effektive efterspørgsel, vil kun medføre en fornyet kapitalakkumulation, hvis »arbejdsgivernes indkomster«, dvs. de realiserede profitter, atter stiger (jvf. Keynes 1936, især den teori om kapitalens grænsenyttelighed, som han udvikler i kapitel 11. Se også Keynes 1940). Dette er imidlertid kun muligt gennem en stigning i de samlede udgifter - især i de offentlige udgifter. Denne metode - øgning af de offentlige udgifter (f.eks. gennem underskud på statsbudgettet («deficit spending»)) - har imidlertid også en bagside: Underskudsfinansieringen må ske gennem statslig låntagning; overfor den stigende profit, som er delvis fiktiv, står en akkumulation af statsgæld. Til denne statsgæld svarer en belastning af en offentlig husholdning i form af renter (angående »monetære restriktioner«

på den statslige planlægning se Ronge/Schmiege 1973). Derfor vil en stadig større del af nationalproduktet koncentrere sig hos de, der ejer statsgældsbeviser; på den anden side må staten klare den stigende rentebyrde gennem fornyet låntagning eller ved hjælp af skatteforhøjelser. Under forudsætning af, at skatteforhøjelserne ikke udelukkende lægges på arbejdslønnen, betyder det, at den akkumulerbare merværdi begrænses, hvilket samtidig begrænser kapitalakkumuleringen. Endvidere indebærer den voksende statsgæld, at der dannes fiktiv kapital; statsgældsbeviser cirkulerer uden at modsvare real værdi, og de udgør en kilde til permanent inflation⁵.

- 2) Ligesom når staten udvider den effektive efterspørgsel, sker der ved udvidelsen af den offentlige sektor en begrænsning af akkumuleringen på længere sigt (som når f.eks. de offentlige investeringer, som foregår komplementært til den private kapitaldannelse, udvides). I den offentlige sektor sker der ingen værdiøgning af kapital, med mindre staten fungerer som reel kapitalist. Der sker altså ingen værdiøgning formidlet gennem produktivt lønarbejde; den offentlige sektor udgør tværtimod et fradrag fra samfundets akkumulations- og konsumtionsfond. Dette fradrag sker gennem skattesystemet eller gennem offentlige institutioners kredittagning. I forhold til den totalsamfundsmæssige reproduktionsproces udgør den offentlige sektor udelukkende konsumtion; den forøger hverken kapitalens stofflige eller værdimæssige form (hvilket ikke betyder, at kapitalens reproduktion ikke fremmes ved sikringen af f.eks. materielle produktionsbetingelser; for en nøjere behandling af dette problem se Läßle 1973)⁶. Den offentlige sektors

5. Det er forenklet, når man ensidigt forklarer inflationen med udvidelsen af den statslige virksomhed (og dermed udvidelsen af statsgælden). Vi skal her nævne nogle aspekter, der ville være relevante for en videre undersøgelse, idet vi ser bort fra, at den almene sammenhæng skulle fremstilles teoretisk på grundlag af en udledning af den rentebærende (låne-) kapital og historisk som en analyse af de ændrede betingelser for kapitalens reproduktionsproces siden 30'erne. Hvis man generelt (med Marx) kan gå ud fra, at pengemængden tilpasser sig varecirkulationen (i modsætning til kvantitetsteorien), og at varecirkulationen kun udgør kapitalreproduktionens overflade, må prisstigningerne og den deraf følgende udvidelse af mængden af cirkulationsmidler forklares på grundlag af kapitalreproduktionen. Det er altså kapitalreproduktionen, der skaber udbud- og efterspørgselsforholdene og frisætter kapital i pengeform, hvad enten det sker transitorisk eller langsigtet. Det er pengebevægelsens sammenhæng med kapitalbevægelsen, som kan forklare at produktions- og cirkulationskreditter samt statslige gældsbeviser (der delvis cirkulerer uden at modsvare nogen real værdi) indebærer udvidede krav på den producerede nyværdi og dermed udgør kilder til inflationen. Hvis man derimod betegner løntilvæksten som inflationskilde, ser man bort fra den kapitalistiske reproduktionsproces' natur, hvilket let kan vises ved det forhold, at der også uden lønstigninger forekommer inflatoriske processer. Jvf. Semmler/Hoffmann 1972, s. 69-82.
6. Denne sammenhæng ligger til grund for W. Vogts undersøgelse af det kapitalistiske systems langsigtede økonomiske udvikling. Efter at Vogt ved hjælp af den »neo-klassiske« vækstteori har udelukket modsigelsen mellem kapitalakkumulering og værdiøgning af sine videre overvejelser og dermed ophævet den kapitalistiske udviklings modsigelsesfulde karakter ved hjælp af »det tekniske fremskridt«, står kun modsigelsen mellem den private og den statslige sektor tilbage som konfliktgrundlag. Jvf. Vogt 1973, s. 161-188.

uproduktive opsugning af arbejdskraft og produktionsmidler kan således ikke foregå ubegrænset; sagt på en anden måde: den private kapitaldannelse kan ikke indsnævres ubegrænset. Udvidelse af den offentlige sektor betyder, at den akkumulerbare merværdi begrænses i sin stofflige form, dvs. at der sker en indskrænkning i akkumuleringen af produktionsmidler og arbejdskraft som kapital. En sådan udvidelse må derfor også fremkalde en reaktion fra kapitalens side og producere konflikter omkring statens rolle⁷.

- 3) Kapitalreproduktionens immanente modsigelser udvikler sig med kapitalens fortsatte, statsligt stimulerede akkumulationsbevægelse, og kapitalens grænser må nødvendigvis på ny fremtræde som et fald i værdiøgningsgraden og overakkumulation af kapital sammen med underbeskæftigelse. Staten kan kun formidle modsigelserne hvis den foretager stadig mere omfattende indgreb. De enkelte nationale kapitaler kan ganske vist for en tid udskyde det punkt, hvor statsindgrebenes (immanente) grænser gør sig gældende. Disse grænser, som er sat af kapitalreproduktionens lovmæssigheder, kan således udskydes så længe, en ydre ekspansion (på verdensmarkedet) muliggør, at den overskydende kapitalværdi (varekapital) og den deri indeholdte merværdi realiseres. Hvis der imidlertid alment optræder overakkumulationstendenser på verdensmarkedet, er det ikke længere muligt at eksternalisere modsigelserne i den nationale kapital; statsindgrebenes grænser må så fremtræde tydeligere. Det samme gælder generelt for grænserne for kapitalens akkumulationsbevægelse. (Idet vi ikke her betragter en enkelt national kapital, men et overnationalt økonomisk område - Vesteuropa -, vil vi i det følgende ikke yderligere behandle verdensmarkedets modificerende indflydelse; for så vidt de gensidigt opnåede fordele og ulemper ophæver hinanden indenfor dette område - her ser vi bort fra USA og Japan - betragter vi denne metode som metodisk retfærdiggjort.)⁸.

Statens muligheder for ved hjælp af statslig (økonomisk) politik at øve indflydelse på kapitalens værdiøgningsbetingelser er således begrænsede. På den anden side er staten - under trussel om alvorlige politiske konflikter - tvunget til overfor mulige stagnationstendenser (nemlig sådanne tendenser, som i begyndelsen af 30'erne

7. Dette kan illustreres ved diskussioner om finansieringen af de »indre reformer«. I det hele taget har - som Kalecki (1943) betoner - kapitalistklassen en generel mistillid til statsindgreb, som altid i en vis forstand må berøre den private kapitalens værdiøgning. Således blev det især indvendt mod forsøgene på at føre fuld-beskæftigelsespolitik, at arbejdsløshedens disciplinerende virkning ville forsvinde, og at arbejderklassens selvbevidsthed ville blive forstærket. Det har således - ifølge Kalecki - netop været den tyske fascismes funktion at udrydde sådanne betænkeligheder ved en statslig fuld-beskæftigelses-politik ved at knuse arbejderne organisationer - en tese, som i mellemtiden er blevet fuldt ud bekræftet af Sohn-Rethels detaljerede undersøgelser (jvf. Sohn-Rethel 1973 og Kadritzke 1973, s. 122ff). Vi vil senere få at se, hvorledes disciplinering af arbejderorganisationerne også ledsager den aktuelle fuld-beskæftigelses-politik.

8. Dette gælder også diskussionen af de forskellige former for indkomstpoltik i afsnit 4.1. Vi vil altså ikke senere inddrage en ændring af terms og trade i undersøgelsen. Angående de mulige virkninger af ændrede bytteforhold (fra et materialistisk synspunkt) se Schöller 1973.

fremtrådte som strukturelle konflikter i den højt udviklede kapitalisme) permanent at sikre et højt akkumulationsniveau og dermed fuld beskæftigelse, hvilket kan ske gennem statslig efterspørgsel eller manipulering af pengemængden. Således som statsindgrebene har udviklet sig siden verdenskrisen som svar på det udviklede overakkumulationsdilemma, er de i deres specifikke indhold et resultat af kapitalens udvikling i den forstand, at kapitalen allerede er stødt på sine egne skranker, og at disse kun lader sig udskyde ved hjælp af ydre momenter. På den anden side viser det sig tydeligt i en stagnationsperiode hvor kapital og arbejdskraft ligger brak, at det kapitalistiske system i bestemte faser er ude af stand til at sikre beskæftigelsen og dermed den eksisterende arbejdskrafts reproduktion. Med den manglende profitabilitet og tilvæksten i den industrielle reservearmé er der således skabt et grundlag for politiske konflikter, som tvinger staten til »at gribe ind« i kapitalens reproduktionsproces⁹.

Statens indflydelsesmuligheder er immanent begrænsede (som vi tidligere har antydnet); imidlertid er der ikke sat lignende immanente grænser for det umiddelbare tryk på arbejdslønnen. Under de angivne politiske og økonomiske forhold forsøger staten i konsekvens heraf at opretholde kapitalens værdiøgningsgrad ved at trykke reallønnen (mere herom hos Krelle 1972 og Haberler 1972). Løsningen på konflikten bliver på ny - som i den klassiske teori før Keynes - en ydre begrænsning af arbejdslønnen¹⁰.

3. Indkomstpolitikens økonomiske og politiske årsager¹¹

Det er allerede (i den historiske skitse) blevet antydnet, at der findes bestemte faser i den industrielle cyklus, i hvilke lønstigningens omfang er af særlig betyd-

9. Når vi benytter udtrykket »at gribe ind«, er det for at tydeliggøre, at der er tale om forstærket statslig indflydelse. Naturligvis udgør staten altid et moment i den totalsamfundsmæssige reproduktionsproces. Derfor er det heller ikke holdbart at fremstille forholdet mellem stat og borgerligt samfund som et ydre forhold (en sådan opfattelse er udgangspunkt for »agenturteori« og for teorier, som går ud fra den statslige sfæres autonomi).
10. Vi forholder os her til Marshall, Hicks og Pigou, som - med udgangspunkt i den klassiske »lønfondsteori« og på grundlag af grænseproduktivitetsteorien - gør opnåelsen af fuld beskæftigelse afhængig af reallønnens højde. Jvf. Pigou 1933.
11. Ved indkomstpolitik vil vi i det følgende forstå lønpolitik eller lønbegrænsning. Dette er berettiget, fordi lønpolitik sammen med priskontrol - bortset fra forsøgene på udbyttekontrol i 1948/49 og 1966/67 (jvf. IfS-Zwischenbericht 1969, s. 28) - har været det væsentligste indkomstpolitiske middel. I afsnit 4.1 vil vi påvise, hvorfor priskontrol ikke nødvendigvis er det samme som profitkontrol. På den anden side vil vi ved fremstillingen af indkomstpolitikens historiske gennemsættelsesformer være nødt til at udvide dette begreb til også at omfatte indgreb på arbejdsmarkedet.

ning for værdiøgningsprocessens flydende forløb (selv om enkeltkapitalisterne naturligvis til stadighed må forsøge at holde lønnen - betragtet som omkostningsfaktor - på så lavt et niveau som muligt). Ved hjælp af nogle teoretiske overvejelser vil vi her endnu engang tydeliggøre denne sammenhæng.

Med akkumulationsprocessens udvikling i løbet af den industrielle cyklus (nærmere bestemt i den begyndende højkonjunktur) sker der, samtidig med at den udlagte kapitalværdi vokser og arbejdets produktivkraft øges, en relativ formindskelse af den kapitalandel, som omsættes i arbejdskraft. Dette medfører et cyklisk fald i profitraten, selv om merværdimassen og dermed profitmassen endnu vil kunne øges gennem opslugning af yderligere arbejdskraft og stigende merværdirate (som følge af intensivering og stigning i arbejdets produktivkraft). Hvis den disponible arbejdsmasse er udtømt, hvis merværdiraten ikke kan øges yderligere og hvis arbejderne endog er i stand til at gennemtrumfe højere arbejds løn på grund af stigende efterspørgsel efter arbejdskraft, begrænses væksten i den samlede merværdimasse og akkumulationen må aftage. Lønstigningernes omfang kan altså have betydning for højkonjunktorens varighed og kontraktionsprocessens voldsomhed. Men krisens indtræden skaber selv grundlaget for et nyt opsving. Det sker ved at dele af den samfundsmæssige total kapital lægges brak og/eller værdimindskes, og ved at udvidelsen af den industrielle reservearmé på ny sænker arbejds lønnen og øger merværdiraten. Arbejds lønnen er her blot en af flere forudsætninger for et fornyet opsving; det er ikke arbejds lønnens bevægelse, men derimod kapitalens bevægelse, der gør den industrielle cyklus til en krisecyklus; arbejds lønnen er afhængig variabel i forhold til kapitalakkumulationen!

Vi har nu i store træk skitseret arbejds lønnens betydning for den (»klassiske«) industrielle cyklus, især dens betydning for kontraktionsprocessens voldsomhed. Arbejds lønnen kan imidlertid få en permanent betydning, som rækker ud over den (nu modificerede) industrielle cyklus. Det sker i historiske faser, hvor de cykliske kriser på grund af almen overakkumulation ikke længere er i stand til at opfylde deres »funktion«, som er at skabe grundlaget for et nyt opsving, og hvor den statslige »fuld-beskæftigelsespolitik« derfor må sikre en vellykket akkumulation. En kontraktionsproces skal forhindres; akkumulationen skal fastholdes som »quasi-boom« (Keynes) ved hjælp af udvidet brug af penge- og finanspolitik. En permanent ydre begrænsning af lønnen er klart nødvendig, når man anvender disse midler, hvis almene grænser vi allerede har udviklet. I den klassiske krisecyklus tilpassedes arbejdskraftens pris til akkumulationens behov gennem den industrielle reservearmés latente eksistens. Denne automatiske mekanisme bliver sat ud af kraft gennem den statslige fuldbeskæftigelses-politik, thi opretholdelsen af den fulde beskæftigelse styrker lønarbejderorganisationernes, dvs. fagforeningernes, forhandlingsposition, således at de tilsyneladende kan presse lønniveauet i vejret (og dermed presse merværdiraten ned, hvis den højere løn ikke kompenseres af højere pri-

ser. (Fagforeningernes postulerede »monopolstilling« må derfor hyppigt i den populærvidenskabelige litteratur holde for som forklaring på inflationen; jvf. Haberler 1972 og Machlup 1971). Hvis den statslige økonomiske politik og fagforeningernes hhv. arbejdsgiverforeningernes magt var bestemmende for akkumulationsprocessen på den her antydede måde, kunne man faktisk med Kalecki tale om, at en »business-cycle« var blevet afløst af en »political-business-cycle«, idet det politiske niveau (her snævert forstået som modsætningen mellem statsapparat og organisationer) tilsyneladende var blevet bestemmende for dens samfundsmæssige udvikling.

En sådan illusion har sin materielle begrundelse i det forhold, at modsigelserne i bestemte akkumulationsfaser endnu ikke har tilspidset sig (dette har vi påvist i første afsnit), hvilket indebærer at statsindgrebenes virkning på akkumulationsbevægelsen tilsyneladende er særdeles effektiv. Den statslige indflydelse kan imidlertid ikke bestemme akkumulationsprocessen, men kun virke modificerende på den. De immanente (overakkumulations-)tendenser ophæves ikke; de udskydes blot. Stagnationstendensernes fornyede optræden fra slutningen af 60'erne /begyndelsen af 70'erne i form af »stagflation« viser statsindgrebenes historiske begrænsning.

Overvindelsen af sådanne stagnationstendenser forudsætter - ud over et fald i den udlagte kapitalmængde - en passende øgning af merværdien og dermed en passende (relativ) lønsenkning¹². I stagnationsperioder bliver arbejdslønnen således atter et centralt konfliktpunkt, idet de andre statslige midler (statslig efterspørgsel, kreditudvidelse etc.) er skabt med henblik på at fremme akkumulationen og overvinde underbeskæftigelsen. Sådanne statsindgreb sætter imidlertid gang i inflationen; stagflation er således et ydre udtryk for statens immanente grænser i forhold til akkumulationsprocessen.

Inflationen har ganske vist den objektive virkning, at den sænker reallønnen, hvilket - totalsamfundsmæssigt - øger merværdiraten (jvf. bl.a. Keynes 1936, s. 6ff). For så vidt er det altså berettiget at tale om inflationen som »substitut for den industrielle reservearmé« (jvf. Müller-jentsch 1973, s. 230). På den anden side udvikler lønarbejderne med det stadig større fald i pengenes værdi en reallønsbevidsthed, og de begynder i lønkampen at kræve dækning for hvad de mister gennem forringelsen af pengenes værdi. Ved at tolerere eller fremme de inflatoriske processer¹³ bringer staten sig ikke blot i modsæt-

12. Denne sammenhæng kan forklare det konstaterede mindre spillerum for kapitalens indrømmelser i lønforhandlinger i de senere år i Vesteuropa. Naturligvis har kapitalen mulighed for at forhøje merværdiraten på andre måder end ved at trykke arbejdslønnen. Den kan således intensivere arbejdet, øge produktivkraften etc., men dette vil blot fremme de immanente konflikter.

13. At tale om en »strategi« for reallønsenkning gennem inflation, som det gøres i fagforeningsteoretiske overvejelser, der forholder sig til monopolkapitalisme-teoremet, er fejlagtigt allerede af den grund, at reallønsenkningen udelukkende virker totalsamfundsmæssigt mens de enkelte kapitaler rammes forskelligt heraf afhængig af branche (selv om inflation begunstiger de store kapitalers akkumulation).

ning til lønarbejderne, som kun gennem lønkampen kan opnå kompensation for løntabet; en sådan politik kommer også i konflikt med (stor-)sparerne og rentierklassens interesser, for hvem en sådan kompensationsmulighed ikke eksisterer. Når den rate, hvormed pengene falder i værdi, overskrider et bestemt niveau, vil det forstyrre selve kapitalakkumuleringen. (Endelig rammer inflationen den kapital, der skal lægges ud; især de mindre »kapitalstærke« kapitaler og de kapitaler, der har en lang omslagstid, bliver forfordelt eller trues af undergang i konkurrencen.)

Sænkning af reallønnen gennem permanent inflation (som Keynes anbefalede) er således et tvivlsomt middel såvel økonomisk som politisk (og det kan heller ikke i praksis »håndteres« af staten - jvf. fodnote 5). Hvis staten forsøger at føre fuld-beskæftigelsespolitik, gør akkumulationsprocessens immanente konflikter det stadig mere nødvendigt med et udefra kommende løntryk i løbet af den videre akkumulationsbevægelse. Man formoder således, at statslige forsøg på lønbegrænsning er en vej ud af de højtudviklede kapitalistiske staters dilemma: »Den stabilisering, som man opnår gennem den moderne økonomiske politik, må betragtes som et forsøg på, gennem en manipulering af investeringskvoten ved hjælp af statslige investeringer, permanent at sikre den fulde beskæftigelse sammen med en tilfredsstillende profitrate. Her hjælper en fleksibel pengepolitik, som på den ene side muliggør, at reallønnen holdes på samme niveau, selv om pengelønnen stiger, og som på den anden side, uden i væsentligt omfang at true den fulde beskæftigelse, iværksætter en restriktiv kreditpolitik, når inflationen truer med at tage overhånd. Idet der her opstår en modsigelse mellem behovet for at holde inflationen indenfor visse grænser og nødvendigheden af ikke at standse investeringsprocessen, har staten i de senere år i øget omfang grebet til indkomstpolitiske foranstaltninger.« (Schefold 1973, s. 166)¹⁴.

Vi kan således sammenfatte resultatet af vore overvejelser således: Den permanente anvendelse af keynesiansk orienterede instrumenter i den statslige økonomiske politik under de angivne historiske betingelser for kapitalakkumuleringen i 60'erne og begyndelsen af 70'erne fremtvinger lidt efter lidt anvendelsen af det klassiske (før-keynesianske) middel - ydre begrænsning af lønnen¹⁵.

14. Vi mener ganske vist, at staten slet ikke har en sådan valgmulighed, som Schefold opstiller, og at det netop er her det substantielle problem ligger.

15. Vi har hidtil forsøgt at udlede indkomstpolitikken af de udviklede konflikter i reproduktionsprocessen. Hvis man heroverfor fremhæver tvangen til intern virksomhedsplanlægning på grund af den enorme tilvækst i den faste kapital som årsag til de statslige indgreb i konflikten mellem lønarbejde og kapital, har man ganske vist peget på en betydningsfuld sammenhæng, som især angår de store kapitalers umiddelbare interesser. Denne sammenhæng forklarer imidlertid ikke statsindgrebene som alment fænomen ud fra den totalsamfundsmæssige reproduktionsproces.

4. Kapitalakkumulation og former for indkomstpolitik

Det er ganske vist nødvendigt at legitimere en sådan ydre begrænsning af arbejdslønnen overfor de, der bliver berørt heraf, idet det jo drejer sig om en begrænsning af arbejdskraftens reproduktionsgrundlag. Således begrundes lønbegrænsningen almindeligvis i propagandasammenhæng med, at lønmodtagerne stiller »umådeholdne« krav om en større del af nationalproduktet, og sådanne krav må ikke overdrives. Ifølge denne argumentation skal lønmodtagerens »retfærdige« andel af nettoproduktet bestemmes af stigningen i (arbejds-) produktiviteten, hvis kravene til virksomhedernes ydeevne ikke skal blive for store og dermed true arbejdspladserne. Arbejdsproduktiviteten betragtes altså her som indikator på nettoproduktets tilvækst, som er den størrelse, der skal fordeles. Hvis lønpolitikken orienteres mod produktivitetsudviklingen (hvis der forekommer permanent snigende inflation inddrager man i reglen også pengeværdiforørgelsestakten i beregningen af den tilladelige lønstigning) synes fordelingen af det voksende nettoprodukt at være konstant, uden at selve væksten bliver truet. På den anden side benytter også (venstre-keynesiansk orienterede) fagforeningsfolk udviklingen i arbejdsproduktiviteten som orienteringsstørrelse for løntilvæksten. Det sker med den begrundelse, at tilvæksten i den effektive efterspørgsel dermed vil holde økonomien i en dynamisk ligevægt.

I det følgende vil vi forsøge at udvikle sammenhængen mellem løn og kapitaltilvækst, for på grundlag heraf at kunne undersøge hvorledes indkomstpolitikken mest almindelige former fungerer. I tilknytning hertil fremstilles de historiske former, som indkomstpolitikken antager i de forskellige vesteuropæiske lande. I sidste afsnit vil vi på grundlag af det foregående udfolde den historisk udviklede sammenhæng mellem kapitalakkumulation, indkomstpolitik og fagforeninger.

4.1. Lønbegrænsningens indflydelse på merværdirate og akkumulation - teoretiske sammenhænge

Selv om de følgende overvejelser sker på basis af den marxske værditeori, vil vi her benytte os af prisstørrelser, således som de fremtræder empirisk. Det sker for at gøre sammenhængen mellem de forskellige former for indkomstpolitik og kapitalakkumulationen tydeligere og for at kunne belyse lønnens stilling i forhold til profitten samt arbejdsproduktivitets og inflationens indflydelse på profitraten, profitmassen og akkumulationen. Hvis der forekommer afvigelser (på grund af prisformen) fra værditeorien, vil denne begrænsning blive bemærket. Man kan altså ikke argumentere mod den følgende fremstilling med udgangspunkt i den såkaldte værdi-pris-transformation.

Ved udviklingen af de følgende kvantitative sammenhænge forudsættes det, at kapitalen er den samfundsmæssige udviklings motor. Ved undersøgelsen af den statslige lønbegrænsning vil vi således betragte den kapitalistiske produktion som det den er, nemlig produktion og kapitalisering af profit, og ikke som fremstilling af et produkt med henblik på konsumtion og efterfølgende fordeling blandt de forskellige klasser. Også lønarbejdernes situation og beskæftigelsesniveau bestemmes primært af den kapitalistiske produktion forstået som produktion og kapitalisering af profit. De følgende formaliseringer forsøger således at opstille den kapitalistiske produktions egentlige mål og se det i sammenhæng med lønbegrænsningen.

(a) Profitproduktion

I den marxske (og i den klassiske) teori optræder profitten som bruttoproduktionsværdiens overskud (hhv. surplusprodukt) over produktionselementernes værdi: profit = samlet produktværdi ÷ (kapitalerstatning + lønsum). Til vort formål er det ikke nødvendigt med en nærmere behandling af arbejdskraftens værdibestemmelse. Idet kapitalerstatningen (c) er uden betydning for profittens hhv. lønnens andel af nyværdien (= V + P), dvs. for bestemmelsen af i hvilken grad kapitalen udbytter lønarbejdet

$$\frac{P}{V} = \frac{Y}{V} \div 1,$$

kan man udtrykke den surplusværdi, som kapitalen tilegner sig til tidspunkt (t), i følgende formel:

$$(1) P(t) = Y(t) \div W(t)L(t).$$

$W(t)L(t) = V$ og nyværdien (= V + P) = Y(t).

Denne formel udtrykker, at nyværdiens (skabt af de produktive lønarbejdere) værdioverskud (merværdi) over lønnen (den betalte del af nyværdien resp. den del, som de umiddelbare producenter kan tilegne sig) - hvor dette værdioverskud tilegnes af kapitalen - udgør profittens kilde. Dermed har vi også antydnet at profitten udspringer af vareproduktionen og ikke af varernes afhændelse. Hvis vi i denne formel yderligere inddrager det samfundsmæssige arbejdes produktivitet (som fra kapitalens standpunkt bidrager til øgning af profitten) samt prisændringer, kan profitten til tidspunkt (t) (hvor $t > t_0$) udtrykkes på følgende måde:

$$(2) P(t) = Y(t_0)(1+q)^{(t \div t_0)} + Y(t_0)(1+q)^{(t \div t_0)}_p \div W(t)L(t).$$

Denne formel kan også skrives således:

$$(3) P(t) = Y(t_0)(1+q)^{(t \div t_0)}(1+p) \div W(t)L(t).$$

For overskuelighedens skyld vil vi i det følgende betegne

$Y(t_0)(1+q)^{(t \div t_0)}$ som $Y(t)$ og $Y(t_0)(1+q)^{(t \div t_0)}(1+p)$ som $Y+(t)$.

I (2) og (3) betyder

Y nyværdien (= $V + P$) i løbende priser,

q nettoproduktets vækstrate, som er bestemt af intensiveringen af arbejdet, øgningen af produktivkraften etc. (= »udviklingen i arbejdsproduktiviteten«)¹⁶,

p koefficient, som udtrykker prisændringsraten efter (t) , W pengelønnen pr. arbejdsenhed og

L antal arbejdsenheder.

Den »relative inflation« (se Hoffmann 1962, s. 10) kommer altså til udtryk i $(Y(t_0)(1+q)^{(t \div t_0)})$, idet (ifølge den marxiske opfattelse) Y (altså nyværdien) ikke vokser når arbejdets produktivkraft øges (hvorimod merværdiraten kan vokse); Y forbliver konstant - alt andet lige. Stigende arbejdsproduktivitet og prisstigninger, som er større end stigningen i pengelønnen, resulterer i profitstigninger, som realiseres af kapitalen. I den kapitalistiske produktion sker der ikke en quasi-»automatisk« ændring af lønnen, når produktiviteten ændres¹⁷ (idet kapitalen resp. besidderne af produktionsmidlerne på forhånd tilegner sig nyværdien og værdioverskuddet over lønnen). I en given situation er fagforeningernes magtposition og de bedriftsnære og centrale klassekampe af betydning for pengelønnens størrelse. Først herigennem er arbejderne i stand til at skaffe sig en andel af stigningen i arbejdets produktivkraft. Derfor er $W(t)L(t)$ i (2) heller ikke - som det ofte sker - koplet til produktivitetstilvæksten. (At de såkaldte fordelingskvoter

$$\frac{P}{Y} \text{ (= profitkvoten) og } \frac{W \cdot L}{Y} \text{ (= lønkvoten)}$$

alligevel ikke forbliver upåvirkede, når de koples til produktiviteten, vil vi senere behandle yderligere.)

Af formelen (3) kan man videre udlede merværdiraten, idet begge sider divideres med $W(t)L(t)$:

$$\begin{aligned} (4) \quad \frac{P(t)}{W(t)L(t)} &= \frac{Y(t_0)(1+q)^{(t \div t_0)}(1+p)}{W(t)L(t)} \div 1 \\ &= \frac{Y+(t)}{W(t)L(t)} \div 1. \end{aligned}$$

16. Det i den borgerlige teori anvendte begreb »arbejdsproduktivitet« er ganske vist ikke identisk med det marxiske begreb arbejdets produktivkraft. Det førstnævnte begreb omfatter voksende indkomst uden tillæg af kapital, intensivering af arbejdet, stigende kapacitetsudnyttelse, udvikling af produktionspotenserne (masseproduktion) og »tekniske fremskridt«.

17. Derfor er Nutis forsøg på at nærme sig de forskellige former for indkomstpoltik (»incomes policy«) ud fra lønsiden eller reallønnens mulige vækstrate forvirrende, fordi han vender den virkelige sammenhæng i den kapitalistiske produktion på hovedet (jvf. Nuti 1969, s. 434ff).

Her må man ganske vist være opmærksom på, at $Y+(t)$ også konsumeres af kapitalisterne i deres egenskab af konsumenter og af kapitalen i form af produktionsmidler; prisstigningerne kan altså kun optræde som profittilvækst for den samfundsmæssige total kapital, hvis de medfører en virkelig omfordeling mellem klasserne.

Den ovenfor udviklede formel (2) viser altså, at den af kapitalen tilegnede profitmasse (her er der endnu ikke taget hensyn til profitmassens videre opdeling) er det samlede resultat af

- 1) udviklingen i arbejdets produktivkraft (q) - incl. arbejdets intensitet -,
- 2) prisniveauets udvikling (p) og
- 3) pengelønnens udvikling.

Man må i første omgang fastholde, at løn- og klassekampen ganske vist er bestemmende for pengelønnen, men ikke for reallønnen og heller ikke for merværdiraten (jvf. ligning (4)) hhv. fordelingskvoterne. Disse overvejelser er allerede indlysende af den grund, at den kapitalistiske produktion ved at øge arbejdets produktivkraft og intensitet ændrer fordelingskvoterne til fordel for profitkvoten, hvilket følger af, at produktivitetsudviklingen i første omgang kun berører profitindkomsterne. Derfor er fordelingskvoterne heller ikke bestemt af klassekampen; men klassekampen kan dog lidt efter lidt ændre dem (jvf. Kalecki 1971).

(b) Profitens kapitalisering

Den ovenfor udviklede profitmasse $P(t)$ akkumuleres (dvs. kapitaliseres) ikke i sin helhed. Vi skal nu vise hvad der begrænser den akkumulerbare profit. Det drejer sig om

- kapitalisternes og de uproduktive mellemlags forbrug, som for størstedelens vedkommende betales ved hjælp af renteindtægter af penge- og realformuer. Dette forbrug sker på bekostning af den akkumulerbare profit ($= cP(t)$).
- skattebyrden, der lægges på profitten ($= SKp(t)$).

Således kan den akkumulerbare profit skrives på følgende måde:

$$(5) a(t)P(t) = P(t) \div (cP(t) + Skp(t)).$$

Når den akkumulerbare del af profitten investeres som tillægskapital, deler den sig på flere lønarbejdere og mere konstant kapital: $\Delta v + \Delta c = a(t)P(t)$. Heraf ses det, at lønarbejdernes beskæftigelse afhænger af kapitalens reproduktion. Den samfundsmæssige total kapital ($C = c+v$) vækstrater bestemmes således af a) de faktorer, der bestemmer profitmassens vækst og b) af akkumulationsraten. Når profitraten for den produktive kapital er

$$pi = \frac{a(t)P(t)}{C(t)}$$

vokser samfundets produktive kapital (vi ser her bort fra ændringen i den organiske sammensætning og dermed i profitraten) med raten π :

$$(6) C(t) = C(t_0)(1+\pi)^{(t-t_0)}.$$

Af (1), (5) og (6) udledes den samfundsmæssige totalkapitals profitrate

$$(7) \frac{P(t)}{C(t)} = \frac{a(t)P(t) + cP(t) + SkP(t)}{C(t)}$$

Heraf følger, at

$$\frac{P(t)}{C(t)} > \frac{a(t)P(t)}{C(t)}$$

(c) *Indkomstpolitikens virkninger på produktion og kapitalisering af profit (angående indkomstpolitikens mulige former se Adam (1972) og Nuti (1969))*

Tidligere fremstillede vi profitproduktionen som mål for den kapitalistiske produktion. Lønnen, som er lønarbejderindkomstens pengeform, er kun en værdi, der skal reproduceres, og ved en given nyværdi udgør den profittens nedre grænse. Nu skal vi relatere den ovenfor udviklede sammenhæng til de forskellige former for lønbegrænsning.

Første form er lønstop, prisstop eller løn- og prisstop. Denne form kan vi hurtigt analysere ved hjælp af ligning (2): Hvis kun lønnen begrænses ($W(t)L(t) = \text{konstant}$), vokser profitten $P(t)$ åbenbart med $Y+(t)$. Hvis både lønninger og priser begrænses, vokser profitten $P(t)$ med nettoproduktet $Y(t)$; hvis det derimod kun er priserne, der begrænses, vokser profitmassen (under forudsætning af, at løntilvæksten ikke er større end stigningen i nettoproduktet $Y(t)$ - jvf. vor undersøgelse af den tredje form for lønbegrænsning) med nettoproduktet $Y(t)$, altså væsentligst med stigningen i arbejdets produktivkraft.

Den *anden form* for lønbegrænsning sigter på at lade lønnen stige i samme takt, som pengene falder i værdi, eller at binde lønnen til et prisindex. Dette medfører - som man kan se af (3)-, at merproduktet og dermed profitten vokser direkte med nettoproduktet, hvis vækstrate formindskes med faldet i pengenes værdi. Indkomstfordelingen ændrer sig løbende til ugunst for arbejderne:

$$\frac{W(t)L(t)}{Y+(t)} \text{ falder og } \frac{P(t)}{Y+(t)} \text{ stiger.}$$

Udbytningen af lønarbejderne vokser altså med stigningen i arbejdsproduktiviteten.

$$\text{Når } \frac{P(t)}{V(t)} = \frac{Y+(t)}{V(t)} \div 1 \text{ og } \frac{dY}{dtY} > \frac{dV}{dtV}$$

betyder det, at udbytningen af arbejderne stiger. Dermed vokser også den produktive kapitals profitrate $\frac{a(t)P(t)}{C(t)}$; akkumulationen fremskyndes.

Tredie form begrænser løntilvæksten, således at den følger tilvæksten i arbejdsproduktivitet. Hvis »produktivitetsorienterede lønpolitik« bliver almindelig, stiger pengelønnen med raten q:

$$W(t) = W(t_0)(1+q)^{(t-t_0)}$$

Raterne q og p påvirker imidlertid profitstigningen:

$$P(t) = Y(t_0)(1+q)^{(t-t_0)}(1+p)^{(t-t_0)} \div w(t_0)(1+q)^{(t-t_0)}L(t).$$

Anvendelsen af denne simple form for produktivitetsorienteret lønpolitik betyder altså, at den profitmasse, som produceres af arbejderne og tilegnes af kapitalen, vokser endnu hurtigere end pengelønnen. Det viser sig således at være en illusion at tro, at arbejderne gennem en produktivitetsorienteret lønpolitik fuldt ud kan få udbytte af produktivitetstilvæksten i form af stigende realløn. Tværtimod stiger profitten og den kapitaliserede merværdi ligeså hurtigt som lønnen eller endog hurtigere, når priserne stiger med raten p. På denne måde ændrer fordelingskvoterne for nettoproduktet sig til ugunst for arbejderne, og udbytningsraten stiger; ligeledes stiger profitten

$$pi = \frac{a(t)P(t)}{C(t)} ; \text{ inflationsraten fremmer akkumulationen.}$$

I den *fjerde form* for lønbegrænsning bindes løntilvæksten til prisstigninger og produktivitetstilvækst. Herigennem sker der i bedste fald en fastfrysning af fordelingsforholdene og udbytningsraten. At der kun i bedste fald sker en sådan fastfrysning, beror på følgende sammenhænge (som i øvrigt også gælder for de andre former, vi her diskuterer):

Når man måler økonomiens produktivitet som helhed (som de enkelte produktionsgrenes vægtede, aggregerede produktivitet) får man ikke et udtryk for ændringen i udbytningen eller udbytningsgraden.

Det skyldes, at de uproduktive sektorer som f.eks. dele af tjenesteydelses-sektoren trækker raten for produktivitetstudviklingen nedad, hvilket betyder en mindre samlet løntilvækst. Endvidere stammer indtægterne fra uproduktivt arbejde, som hverken skaber værdi eller merværdi, fra en allerede produceret nyværdi; alligevel betragtes de i »totalberegningen« som arbejdsindkomster (tjenesteydelser, statsansatte etc. - jvf. tillæg II). Det uproduktive arbejdes ekspansion som del af totalarbejdskraften - hvilket er et nødvendigt ledsagefænomen til udviklingen i arbejdets produktivkraft og til kapitalismens øgning af merproduktet - frembringer på den ene side ikke nogen yderligere nyværdi; på den anden side betyder denne udvikling, at lønkvoten stiger. Når altså $Y+(t) = (y+1)$, men $W(t)L(t) < W(t+1)L(t+1)$, vil lønkvoten være stigende:

$$\frac{W(t+1)L(t+1)}{Y+(t+1)} > \frac{W(t)L(t)}{Y+(t)} \quad (\text{idet } Y+(t) = Y+(t+1)),$$

og udbytningsgraden synes at falde, fordi lønsummen er steget.

Den tese, at lønandelen på langt sigt forbliver konstant eller endog stiger, har man søgt at bevise gennem empiriske undersøgelser. Den er imidlertid yderst problematisk på grund af den manglende skelnen mellem produktivt og uproduktivt arbejde - en skelnen, som også er forsvundet ud af de videnskabelige borgerlige diskussioner siden slutningen af forrige århundrede.

Idet de uproduktive arbejdere må betales af den almene profit eller gennem skatter på denne profit (SkP) - såvel som på lønnen-, er resultatet af det uproduktive arbejdes ekspansion som del af totalbeskæftigelsen muligvis en faldende akkumulationsrate ($a(t)P(t)$). (Indenfor den kapitalistiske produktionsmåde er det klart, at kapitalen vil forsøge at holde sig skadesløs gennem de produktive arbejderes lønninger.)

Heraf følger, at lønkvoten kan forblive konstant eller endog stige, samtidig med at der sker en stigende udbytning af de produktive lønarbejdere. Den produktivitetsoverrettede lønpolitik ændrer intet ved dette forhold; hvordan kan man ellers forklare modsigelsen mellem på den ene side de »konstante fordelingsforhold« og på den anden side den samtidige akkumulation af rigdom hos den besiddende klasse, mens lønarbejderklassen blot reproduceres, hvis ikke ved en stigende udbytning af de produktive lønarbejdere som følge af udviklingen i arbejdets produktivkraft.

Den femte form for lønbegrænsning vender den hidtidige sammenhæng om. Profitten betragtes her ikke længere som et overskud, der skal øges; omvendt betragtes lønnen som en residualstørrelse. Denne form stiller krav til lønarbejderne om gennem lave lønninger og dermed lavt konsumtionsniveau at fremme akkumulationen. Man går her ud fra et bestemt profit- og akkumulationsbehov, som skal dækkes, for at opnå bestemte givne eller planlagte vækstrater. (I en modificeret form inddrager man også statens finansielle behov ved udvidet produktion af materielle produktionsbetingelser, som følger af kapitalens akkumulationsudvikling, i en sådan lønberegning (jvf. Gahlen 1973)). Lønnen, de umiddelbare producenters reproduktionsniveau, forvandles således til en residualstørrelse, som bliver til overs, når man har fratrukket den profitmasse, der er nødvendig til finansiering af »indkomsttilvæksten« og nettoproduktets akkumulation. Følgelig gælder her $W(t) = Y(t) \div P(t)$. (For overskuelighedens skyld inddrager vi ikke prisstigningerne i vore videre overvejelser.)

Idet kapitalens vækstrate (som er bestemt af den produktive kapitalers profitrate π) - her betragtet over en periode - er $\pi = \frac{C(t)}{C(t_0)} \div 1$ (se (6)) og samtidig lig med profitraten $\pi = \frac{a(t_0)P(t_0)}{C(t_0)}$, får vi ved at sætte de to udtryk lig med hinanden og omforme dem, at den profitmasse, der er nødvendig for kapitalens vækst, nemlig $P(t_0)$, bliver

$$(8) \quad P(t_0) = \frac{C(t) \div C(t_0)}{a(t_0)}$$

$(C(t) \div C(t_0))$ svarer så nogenlunde til investering I , men indeholder også et tilskud af variabel kapital. Hvis indkomsten vokser med q

$$(q = \frac{Y(t)}{Y(t_0)} \div 1)$$

og hvis den nødvendige kapitalbeholdning pr. enhed af Y er

$$v = \frac{C(t_0)}{Y(t_0)} \quad (\text{hos Harrod-Domar: } \frac{K}{Y} = v = \text{kapitalkoefficienten}),$$

betyder det, at

(9) $q Y(t_0)v = C(t) \div C(t_0) =$ den nødvendige akkumulationsmasse.

$(qY(t_0)v)$ er altså et udtryk for det »investeringsniveau, der er nødvendigt«, for at sikre at indkomsterne vokser med raten

$$q = \frac{Y(t) \div Y(t_0)}{Y(t_0)}$$

Af (8) og (9) får vi lønnen som residualstørrelse

$$(10) \quad W(t) = Y(t) \div \frac{C(t) \div C(t_0)}{a}$$

$$= Y(t) \div \frac{qY(t_0)v}{a}$$

Her betragtes kapitalismen som noget, den ifølge sin natur ikke kan være: produktion med henblik på forbrug og ovenikøbet voksende forbrug. Målet er tværtimod kapitalens reproduktion og forøgelse. På den ene side indebærer enhver standsning og enhver formindskelse kapitalinvesteringerne som følge af faldende profitter, at indkomsterne bliver mindre samt at lønarbejdere fyres. På den anden side medfører de statsindgreb, som foretages med henblik på opretholdelse af et nødvendigt profitniveau og en bestemt investeringskvote, at der akkumuleres rigdom hos de, der ejer produktionsmidlerne; herigennem sikres endvidere lønarbejdernes blotte reproduktion. I opgangsfasen bliver denne form for indkomstpolitik derfor også populær blandt kapitalister og i statens økonomiske politik. Man kræver et lavt lønniveau og »forbrugstilbageholdenhed« for at sikre den profit, som er nødvendig for kapitalakkumuleringen (som det f.eks. skete i Vesttyskland i 50'erne). Det er endvidere ikke muligt gennem formue- og mfordelingsplaner at korrigere det forhold, at der ophobes rigdom og

samfundsmæssig magt hos de besiddende som følge af kapitaldannelsesprocessen; thi de besiddende ønsker ikke at pille ved de produktionsforhold, som udgør grundlaget for deres økonomiske og politiske magt.

Uanset hvilken form for lønbegrænsning staten anvender (og har anvendt), vil virkningerne for profitproduktionen og kapitalakkumuleringen være følgende:

- stigende profitmasse, stigende eller - i bedste fald - konstant udbytningsgrad og stigende profitrater (eller ophævelse af profitatens fald) samt fornyet akkumulation,
- fald i reallønnenes andel af nettoproduktet og et delvist fald i lønarbejderklassens realløn og
- i forbindelse hermed styrkelse af den besiddende classes samfundsmæssige og politiske magt og svækkelse af lønarbejderklassen og dens organisationer.

4.2. Den statslige lønbegrænsnings historiske gennemførelsesformer

(generelt om dette: United Nations (1967); IFS-Zwischenbericht (1969); Kidron (1971); Ahnefeld (1972)).

De former for indkomstpolitik, som her har været gjort til genstand for en teoretisk diskussion, er blevet anvendt af de enkelte regeringer i forskelligt omfang og med tidsmæssige forskydninger. Alligevel kan vi generelt - med baggrund i den tidligere fremstillede historiske skitse - udskille fire faser i den indkomstpolitiske udvikling i Vesteuropa.

Første fase falder tidsmæssigt sammen med kapitalakkumuleringens første fase i Vesteuropa, som vi tidligere har beskrevet; i denne fase udgjorde indkomstpolitikken et forsøg på, gennem en langsigtet indirekte påvirkning, at bringe lønudviklingen i overensstemmelse med kapitalakkumuleringens behov for derigennem at fremme opsvinget i akkumulationsbevægelsen (femte form for lønbegrænsning). Som følge af, at der i mange lande forekom en relativ høj underbeskæftigelse, var det ikke nødvendigt at anvende tvangsmidler for at gennemføre en sådan politik. I nogle lande, som f.eks. Holland, var en sådan lønpolitik bestanddel af en statslig udviklingsplanlægning, samtidig med at den blev gennemført uafhængigt af overenskomstforhandlingerne (i Holland skete det med udtrykkelig tilslutning fra fagforeningerne; overhovedet undlod mange nationale fagforeningsorganisationer i denne periode at føre aktiv lønpolitik for derigennem at bidrage til den nødvendige genopbygning).

Anden fase i den indkomstpolitiske udvikling skyldes en stigende lønkvote samt opståede konflikter i kapitalens reproduktions- og vækstproces. I mange lande kunne sådanne konflikter for en tid formidles gennem en fremskyndet penge- og finanspolitik (hvilket fremkaldte inflatoriske processer). Forud var gået en stigning i lønkvoten, en opløsning af korporative forestillinger blandt arbejderne under højkonjunktoren og en styrkelse af fagforeningernes forhandlingsposition.

Denne nye fase falder tidsmæssigt sammen med starten på kapitalakkumulatio-
nens anden fase (begyndelsen eller midten af 60'erne). I denne periode blev det
relevant at foretage lønbegrænsninger i samtlige vestlige lande. Det viste sig ved
at forestillinger her om dukkede op i den teoretiske (økonomiske) diskussion,
eller ved at sådanne forestillinger allerede nu blev omsat i praksis. Hvornår de
statslige lønbegrænsninger blev iværksat, og hvor dybt de gik, var hovedsagelig
bestemt af hvorvidt de enkelte lande, gennem deres særlige stilling på verdens-
markedet, kunne »externalisere« de immanente konflikter i den nationale kapitals
reproduktionsproces. Dette viste sig f.eks. positivt i Vesttyskland og negativt i
England. En undersøgelse fra OECD, som udkom i 1961 (Fellner m.fl. 1961),
hvori man anbefalede indkomstpolitik som middel mod inflatoriske processer i
medlemslandene, var en impuls til iværksættelse af lønbegrænsningsforsøg. De
foranstaltninger, man griber til (tidsmæssigt falder de sammen med skærpede ar-
bejdskampe i Italien, Frankrig og Vesttyskland), er i det væsentlige oprettelse
af løn- og priskontrolkommisioner (eller hvis sådanne allerede eksisterede, som
f.eks. i Holland og Østrig, udvidede man deres beføjelser.) Disse kommisioner
har til opgave, gennem udarbejdelse af grænser for løn- og prisstigninger, at
udøve pression ved lønforhandlingerne (som i nogle lande i stadig større grad
centraliseres statsligt). I lande, som endnu ikke ønsker (eller er tvunget til) at
gå så langt, hvilket gælder f.eks. Vesttyskland, hvor man først i 1963 førte en
»intern« diskussion om at lægge loft over lønningerne (jvf. Schlecht 1968, s. 12),
skabte man i det mindste forudsætningerne for videregående statslig indflydelse
på arbejdslønnen. Det skete ved at intensivere den statslige eller statsstøttede
kommissionsvirksomhed samt udviklingen af planlægningsansatser (oprettelse af
et økonomisk råd i Vesttyskland, planlægningsdiskussioner i Italien, jvf. Monig-
liano i CGIL/CISL 1973, s. 145ff). Man angav også retningslinier for lønudvik-
lingen, idet man gennem forudgående forhandlinger med arbejderne i statslige
virksomheder eller i offentlig tjeneste fastsatte lønstigninger, der skulle tjene som
retningslinier for lønudviklingen i den private sektor. Det er karakteristisk, at man
lægger loft over lønningerne ved at binde lønnen til produktivitetsudviklingen
eller til et prisindex (form II-IV); den førstnævnte fremgangsløst dæmpende fordi
man derigennem mente at kunne dæmme op for de inflatoriske processer (neutral
i forhold til omkostningsniveauet og efterspørgselsdæmpende) og den sidstnævnte
fremgangsmåde, fordi man ellers måtte regne med modstand fra fagforenin-
gerne, som var blevet styrkede i denne fase.

En *tredie* indkomstpolitisk *fase* opstår i visse lande (her må man især
nævne England) som statens svar på de manglende resultater af den statslige
penge- og finanspolitik og de fejlslagne forsøg på at føre lønpolitik. Fra mid-
ten til slutningen af 60'erne viser grænserne for den statslige finanspolitik sig
i forskellige lande - hvilket vi allerede har beskrevet. Det sker ved, at der op-
træder stagnationstendenser samtidig med prisstigninger; statsapparatet svarer
igen med drastiske midler: pris- og lønstop (første form). En sådan politik er

især blevet benyttet i USA. I Vesteuropa er det kun England, der praktiserer den i sin drastiske form; i andre lande forbindes den med lønkontrol eller en indexbinding af lønningerne til produktivitetsudviklingen (tredie form). I Frankrig indgår løn- og prisloft som en del af 1966-70-planen; i Vesttyskland forsøger man i form af »Konzertierte Aktion« en løs løn- og prisplanlægning. Når både de skærpede (som i England) og de løsere (som i Vesttyskland) forsøg på lønbegrænsning slår fejl skyldes det væsentligst modstand fra arbejderne og deres organisationer. Foranstaltningerne giver i sig selv anledning til en skærpelse af arbejderne og fagforeningernes forsvarskampe (på hhv. bedriftsniveau og centralt niveau). Endvidere skal den statslige politik ophæve de lønforhøjelser, der opnås gennem konflikterne. I disse kampe har presset fra fagforeningsbasis, som i en vis udstrækning kan få opfyldt omfattende lønkrav gennem bedriftsnære kampe mod enkeltkapitaler, en særlig vigtig funktion. Fagforeningsledere, som til at begynde med er »samarbejdsvillige«, tvinges til at afvise de statslige lønbegrænsninger. (Dette gælder især for de engelske fagforeninger efter det første løn- og prisstop 1966/67.)

Disse konflikter indleder en *fjerde* indkomstpolitisk fase (ca. 1970). »Det mindstemål af samarbejdsvilje fra fagforeningernes side, som ville være nødvendigt for iværksættelsen af lønpolitiske foranstaltninger, var ofte ikke til stede. På den anden side var man ikke særlig tilbøjelig til, at benytte sig af en streng lønkontrol« (Ahnefeld 1972, s. 22). I denne fase søgte man at opnå to mål: For det første vil man gennem påvirkning af prisniveauet udøve indirekte pres på lønforhandlingerne (partielt prisstop for forbrugsvarer i Italien og Frankrig); for det andet søger man at begrænse det spillerum, som fagforeningerne og især deres bedriftsmæssige organisationer har. Dette sker gennem lovgivningsmæssige begrænsninger af fagforeningernes autonomi ved overenskomstforhandlingerne, gennem indgreb på arbejdsmarkedet og centralisering af lønforhandlingerne. Endvidere hæmmer man gennem lovgivning arbejderne pres på deres organisationer (jvf. hvad der er gjort i England - Industrial Relation Act - eller i Holland og Sverige; i Italien forsøgte man gennem lovgivningen at beskære bedriftsrådernes beføjelser). Samtidig forsøger man at opbygge decentrale (regionale eller bedriftsnære) kontrolinstanser, med det formål at inddæmme »vildskuddene« blandt de bedriftsnære lønforhandlinger (jvf. for England Blackaby 1972, s. 4).

Overfor stadig snævrere profitmarginale og statens stigende indhug i kapitalens akkumulationsfond opstår der et fornyet krav om loft over lønningerne. Dette krav forudsætter, at kapitalens akkumulationsfond og statens konsumtionsfond er uafhængige variable, mens lønnen optræder som en residualstørrelse (vi har her at gøre med den femte form for lønbegrænsning udvidet med de statslige fordringer. Denne form anbefalede Gahlen (1973, s. 524-534) fagforeningerne i Vesttyskland, hvor man stod overfor nødvendige reformer, der skulle finansieres). En sådan politik havner i et dilemma. Det sker på to punkter: Bortset fra de tidligere udviklede modsigelser i den statslige

økonomiske politik skærpes kapitalernes værdiøgningsvanskeligheder på grund af det nødvendigvis stigende skattemæssige fradrag fra akkumulationsfonden, mens sådanne statslige investeringer på langt sigt er en forudsætning for en videre reproduktion. Endvidere sker forsøget på at finansiere en del af disse omkostninger gennem et skattemæssigt fradrag fra lønnen samt det videregående forsøg på at begrænse reallønnen og indskrænke fagforeningernes rettigheder (som delvis hører sammen med indrømmelser i spørgsmålet om medbestemmelse og formuedannelse) i en periode, hvor fagforeningsledelsen på grund af pres fra medlemmerne er tvunget til mere resolut at forsvare medlemmernes interesser overfor kapitalens og statens pres. Ovenfor har vi skitseret tre almene skranke for statens indflydelse på reproduktionsprocessen. Her støder statens politik på en fjerde almen skranke: *arbejderklassens modstand!*

5. Statslig lønbegrænsning, klassekampe og fagforeninger i Vesteuropa

Arbejdernes og fagforeningernes modstand mod den statslige lønbegrænsning (og denne politiks deraf følgende fejlslag - i det mindste hvad angår dens mere drastiske former) er i sin voksende styrke selv et alment resultat af kapitalens udvikling i Vesteuropa. Selv om bestemte klassekamptraditioners forskellige nationale særpræg (f.eks. i Italien, Frankrig og England; negativt i Vesttyskland) har betydelig indflydelse på kampens form og heftighed, og selv om eksistensen af kommunistiske partier i Italien og Frankrig er en vigtig forudsætning for arbejdernes partielle succes i disse lande, så skyldes den næsten samtidige genopblussen af klassekampbevægelser og de almene mål, der formuleres i disse kampe, ikke blot særlige nationale forhold.

Det er således på de områder, som vi har nævnt som almene, at modsætningen mellem lønarbejde og kapital atter fremtræder: Begrænsning af lønbevægelsen gennem statsindgreb, intensivering af arbejdet og overakkumulationstendenser samt den deraf følgende frisættelse af arbejdskraft og underbeskæftigelse. Dette har også været kampens almene udgangspunkter (jvf. Albers m.fl. 1971):

- konflikter om reallønnens højde mellem lønarbejde og kapital resp. stat,
- forsvarskampe mod arbejdsintensivering,
- kampe mod nedlæggelser, afskedigelser og arbejdsløshed.

Som lønarbejdernes organisationer inddrages fagforeningerne dobbelt i denne proces: Som medlemsorganisationer må de effektivt forsvare medlemmernes interesser overfor kapital og stat, dvs. at de er under »legitimeringstvang« (jvf. Bergmann 1973). Et sådant forsvar bliver yderligere påkrævet, fordi kapitalen

i den vesteuropæiske akkumulationsbevægelses anden fase ikke længere har samme spillerum for indrømmelser, som den havde under den blomstrende kapitalakkumulation. Tidligere under højkonjunkturen resulterede fagforeningernes lønpolitik næsten automatisk i lønforhøjelser, som blev taget fra virksomhedernes stigende indtjening. Kapitalen er imidlertid ikke længere i samme grad parat til at gøre indrømmelser. Derfor er fagforeningerne som *organisationer* blevet langt stærkere involveret i konflikterne. (Således er den centralisering af lønforhandlingerne, som er blevet gennemtvunget i visse vesteuropæiske lande med henblik på bedre kontrol med lønudviklingen, et tveægget sværd for staten, idet modsætningen mellem lønarbejde og kapital nu fremtræder på nationalt plan - som det f.eks. viste sig ved havnearbejderstrejken i England hvor der indenfor arbejderbevægelsen blev frigjort politiske potenser).

Et effektivt forsvar for lønarbejdernes interesser gennem fagforeningerne bliver på den anden side yderligere påkrævet, fordi kapitalen forsøger at øge det akkumulerbare merprodukt gennem intensivering af arbejdet, hvilket fører til øget nedslidning af arbejdskraften (jvf. for Vesttyskland Funke m.fl. 1974; i Italien er indførelsen af en ny arbejdsorganisation og dermed en intensivering af arbejdet i perioden 1964 til 1970 det væsentligste middel til øgning af arbejdets produktivkraft med henblik på at sikre øget profitproduktion). Selv om arbejderne ikke - som i Italien - kæmper mod de forværrede arbejdsbetingelser og den øgede nedslidning af arbejdskraften, så kræver de dog under lønforhandlingerne dækning for de stigende reproduktionsomkostninger for arbejdskraften. Oplevelsen af øget nedslidning af arbejdskraften transformeres over i krav om højere (real-)løn, hvilket er udtryk for den illusion, at der under kapitalismen eksisterer en løn-præstationsækvivalent. I den periode, som vi her beskæftiger os med, opstår der en konflikt mellem en sådan transformation og statens forsøg på at begrænse lønnen. Den statslige lønpolitik forsøger (i den beskrevne fjerde fase) at binde fagforeningernes lønpolitik til kapitalens akkumulationsbehov (som er særlig store i stagnationsfasen), til nødvendigheden af at staten sætter sig på en stadig større del af nettoproduktet samt endelig til de konjunkturelle prisstabiliseringsforanstaltninger (vi har ikke behandlet de sidstnævnte foranstaltninger, fordi de kun forholder sig kortsigtet til den industrielle cyklus). Desuden forsøges det fra statens side at bryde fagforeningernes magt gennem en disciplinering af disse (ved hjælp af indgreb på arbejdsmarkedet og ved centralisering af fagforeningerne og lønforhandlingerne); i den udstrækning fagforeningerne er samarbejdsvillige skal de forpligtes overfor den statslige stabiliseringspolitik (på denne måde forsøger den social-liberale regering i Vesttyskland at udnytte de stadig stærkere bånd mellem SPD og fagforeningerne). Fagforeningernes politik er således placeret mellem arbejdernes berettigede reproduktionsbehov og kapitalens akkumulationsbehov, som delvis formidles gennem staten. Disse to poler kan ikke længere forenes, som det var tilfældet i perioden med blomstrende kapitalakkumulation.

Resultatet må i sidste instans blive, at selv fagforeninger, som i begyndelsen var samarbejdsvillige ændrer selvforståelse og politik. Dette har vist sig i England, Frankrig og Italien, og samme udvikling kan anes i Vesttyskland.

Fagforeningerne forventer, at staten vil sammenkæde lønplanlægningen med langsigtede udviklingsplaner til sikring af fuld beskæftigelse, vækst, en retfærdig indkomstfordeling og stigende levestandard for de laveste lag (dette synes faktisk at være muligt når socialdemokratiske partier er ved magten som i England og i de nordiske lande¹⁸). Dette er ikke den eneste grund til, at fagforeningerne ønsker et indkomstpolitisk samarbejde med staten. Således taler det også for et sådant samarbejde, at fagforeningerne derigennem tilsyneladende får mulighed for at øve indflydelse på den økonomiske politik, hvilket betyder, at de bedre vil kunne forsvare lønarbejdernes interesser. Imidlertid er denne indflydelses spillerum begrænset, og den afhænger af den historiske udvikling, nærmere bestemt af udviklingen i kapitalens akkumulationsbehov. Hvis fagforeningerne under de ovenfor skitserede forhold går ind på kapitalens og statens krav, kan de ikke længere effektivt forsvare deres medlemmers interesser, og de vil derfor nødvendigvis komme i et modsætningsforhold til disse; resultatet bliver, at der opstår interne konflikter i fagforeningerne, således som det i øjeblikket kan iagttages i Vesttyskland. Sådanne konflikter bliver farlige for en »samarbejdsvillig« fagforeningsledelse, hvis de, der fremfører den interne fagforeningskritik, forholder sig til arbejdernes mest påtrængende problemer, dvs. at de i deres krav orienterer sig mod arbejdskraftens nødvendige reproduktionsniveau. Herigenem kan de nemlig potentielt opnå en basis i fagforeningsorganisationen.

En alternativ fagforeningspolitik må være baseret på modstand mod statsindgrebene og på formuleringen af en autonom klassepolitik, orienteret mod arbejdernes reproduktionsbehov. En sådan politik kan ganske vist ikke blot kræves som alternativ; den er - som eksemplerne Italien, Frankrig og England viser (jvf. Albers m.fl. 1971) - selv et resultat af løn- og klassekamp¹⁹. Den kommer i første omgang i modsætning til staten;

18. Dette er tydeligt i en protokol fra TUC (TUC 1967, s. 8). Også i præambelen til DGB's program (1963) gives der udtryk for sådanne forestillinger. At det indenfor visse grænser er muligt for staten således at vende sine planlægningspolitiske intentioner på hovedet, når den tvinges dertil gennem klassekampen, viser de italienske fagforeningers partielle resultater på dette område.
19. Deri ligger også den begrænsede udsagnskraft i samarbejds- hhv. konfliktorienterede modeller for fagforeningspolitik, således som de er blevet formuleret af f.eks. Müller-Jentsch (1973). Bortset fra, at det efter vort skøn er yderst problematisk at formulere en almen »teori« for fagforeningerne i »senkapitalismen«, fordi lønarbejderorganisationernes situation og politik ikke kan adskilles fra klassekampens udvikling (jvf. Redaktionskollektiv Gewerkschaften 1972, s. 87f), er fremgangsmåden i de nævnte forsøg den, at de stiller forskellige nye momenter i den samfundsmæssige udvikling op ved siden af hinanden, uden at formidlingsammenhængen mellem fagforeningspolitik og kapitalreproduktion bliver klar. Med dette udgangspunkt i »senkapitalisme-teoretet« videreudvikler man ikke længere de immanente konflikter i kapitalreproduktion. Problematikken reduceres i disse ansatser til et legitimeringsproblem (jvf. Bergmann 1973) indenfor fagforeningsorganisationen.

dens sande skranke er imidlertid kapitalbevægelsen, hvis den ikke samtidig er udgangspunkt for en politisk massebevægelse til overvindelse af de kapitalistiske produktionsforhold, eller hvis den i det mindste ikke bliver bestemt af en sådan. Hvis dette ikke er tilfældet kan en sådan politik kun lykkes, når arbejdernes økonomiske magt sættes af selve kapitalbevægelsen (f.eks. i opgangsperioder, hvor kapitalens efterspørgsel efter arbejdskraft øges). Enhver kriseagtig udvikling, som medfører, at arbejdskraft lægges brak, at virksomheder lukker etc. og/eller fremmer konkurrencen indenfor arbejderklassen, vil således gøre en sådan autonom klassepolitik illusorisk.

I en periode, hvor såvel den statslige penge- og finanspolitik som de statslige forsøg på lønbegrænsning støder på de ovenfor nævnte skranke, som kun - hvis den fulde beskæftigelse skal bibeholdes - kan overvindes gennem drastiske foranstaltninger (af planøkonomisk eller endog terroristisk karakter), er det således ikke tilfældigt, at økonomer og politikere atter anbefaler en »naturlig arbejdsløshedsrate« (»natural rate of unemployment«, Friedmann og Phelps citeret efter Cassel 1972) som eneste udvej af dette dilemma. Dette er også udtryk for en tilbagevenden til neoklassikerne, her monetaristisk udtrykt: tilbage til *den 'klassiske' kapitalistiske krisecyklus*, hvor løntrykket skal udøves af den industrielle reservearmé. Dette er også den rationelle kerne i den monetarisme i borgerlig teori og politik, som blev populær fra begyndelsen af 1970'erne.

TILLÆG I

Lønkvoten i Vesttyskland, Frankrig og Italien (efter Kindleberger 1967, s. 24ff):

Tid	Vesttyskland	Frankrig	Italien
1950	58,6	55,1	50,8
1951	58,7	56,1	50,1
1952	57,4	57,3	52,7
1953	58,7	57,5	52,8
1954	59,4	58,9	54,3
1955	59,5	58,2	54,4
1956	59,5	58,3	55,9
1957	59,7	58,6	55,9
1958	60,5	58,3	56,4
1959	60,2	59,5	54,8
1960	60,6	58,3	55,1
1961	60,8	60,5	55,3
1962	62,5	60,6	57,2
1963	63,9	62,4	(62,5)*
1964	64,8		(63,8)*

(Arbejdsindkomsternes andel af nettonationalproduktet; ()* = anden beregning!)

TILLÆG II

Forhøjelse af lønkvoten på grund af de uproduktive lønarbejdere

Vi har i teksten begrundet udviklingen af uproduktive (altså ikkemerværdisættende) sektorer med stigningen i arbejdets produktivkraft og dermed i merværdiraten for de produktive (merværdisættende) arbejdere. Denne virkelige sammenhæng vil vi i det følgende af pragmatiske grunde (for lettere at kunne håndtere den tilgængelige statistik) vende på hovedet, idet vi går ud fra udviklingen i lønkvoten og sammenligner denne med udviklingen i de uproduktive sektorer. Her skal vi gøre opmærksom på følgende begrænsning: De produktionssfærer, som i statistikken optræder som uproduktive sektorer (handel, transport, tjenesteydelser) er ikke ubetinget uproduktive i den marxske forstand. I disse sektorer beskæftiges der nemlig også direkte eller indirekte produktive lønarbejdere.

Lønkvoten skal her - forkortet - sammensættes på følgende måde

$$\frac{W(t)L(t)}{Y(t)} = \frac{a(t)+b(t)+c(t)}{Y(t)}W(t)L(t)$$

$Y(t)$ betragtes som funktion af de produktive lønarbejdere, således at

$L(t)_{pr} \rightarrow Y(t)$;

$a(t)$ er lig med de produktive lønarbejderses lønsum i forhold til lønsummen $W(t)L(t)$ ($a(t)$ har her en anden betydning end i teksten);

$b(t)$ er lig med lønsummen for de uproduktive lønarbejdere i tjenesteydelses-sektoren i forhold til den samlede lønsum;

$c(t)$ er lig med lønsummen for de statslige lønarbejdere i forhold til den samlede lønsum.

Når $b(t)$ og $c(t)$ vokser mere end $a(t)$ følger det, at $\frac{a(t)W(t)L(t)}{Y(t)}$ falder,

$$\text{mens merværdiraten for de produktive arbejdere } \frac{P}{W(t)_{pr}L(t)_{pr}} \\ = \frac{Y(t)}{a(t)W(t)L(t)} \div 1 \text{ stiger}$$

Dvs. at de produktive lønarbejderses merværdirate stiger, når de uproduktive lønarbejderses lønsum vokser hurtigere end den samlede nyværdi. Denne sammenhæng belyser vi ved hjælp af de følgende empiriske data. Som indikator på størrelsen af hver af lønarbejdergruppernes lønindkomst tager vi deres »bidrag« til bruttonationalproduktet, som vi kan tage direkte fra statistikken (B angiver at størrelsen er beregnet ud fra bidraget til BNP).

$$(a_B(t) + b_B(t) + c_B(t))Y(t)$$

Hvis b_B og c_B (= de uproduktive arbejderes bidrag) vokser i forhold til nyværdien (denne vækst betales af profitten eller (for de statslige lønarbejdere) af profit og løn), kan man heraf slutte, at de produktive lønarbejderses merværdirate ikke længere kommer til udtryk i en stigende eller konstant lønkvote. Det er tilfældet, når merværdiraten selv stiger, fordi de uproduktive lønarbejdere absorberer mere end proportionalt af nyværdien.

Bidrag til bruttonationalproduktet i milliarder DM (løbende priser) (efter Görzig m.fl. 1973, s. 70f):

Sektor	1950	1970	Ændring i %
Forarbejdning	42,18	293,05	700
Handel, transport, tjenesteydelser	39,73	281,99	710
heraf tjenesteydelser	10,64	96,23	905
Staten, privat husholdning, organisationer o.l.	10,24	73,30	715

Statistikken viser, at b_B og c_B vokser mere end a_B ! Deraf følger, at de uproduktive lønarbejdere er vokset mere end de produktive, og at de gør større krav på nyværdien og lønsummen, end hvad der svarer til væksten i disse størrelser. Enten udtrykker en konstant lønkvote altså en stigende udbygningsgrad

eller - hvilket er vores konklusion - en stigende lønkvote udtrykker en ligeså stærk eller stærkere stigning i merværdiraten. Et yderligere resultat af vor undersøgelse er: de uproduktive lønarbejderes stigende andel af nettoproduktet mindsker den akkumulerbare profit og indskrænker den mulige kapitalvækst.

Litteratur

- Adam, Hermann. 1972: Die konzertierte Aktion in der Bundesrepublik. Köln.
- Agnoli Johannes, 1973: Zur Faschismus-Diskussion. Hamburg.
- Ahnefeld. A., 1972: Neuere Versuche mit der Einkommenspolitik. Die Weltwirtschaft, Heft 1; S. 20-40.
- Albers, Detlev; Goldschmidt, Werner; Oehlke, Paul, 1970: Klassenkämpfe in Westeuropa. Reinbek bei Hamburg.
- Altwater, Elmar, 1973: Om nogle problemer ved statsinterventionismen. Kurasje nr. 7.
- , Hoffmann, Jürgen; Semmler, Willi; Schöller, Wolfgang, 1973: On the Analysis of Imperialism in the Metropolitan Countries - the West German Example, Oplæg ved Conference of Socialist Economists (CSE). London (BCSE, Spring 1974)
- , 1975: Kapitalismens udviklingstendenser i Vesttyskland. Kurasje 12 og 13.
- , Brandes, V; Reiche, J, 1975: Handbuch 4 - Inflation, Akkumulation, Krise II. Frankfurt/M.
- Bergmann, Joachim, 1973: Organisationsinterne Prozesse in kooperativen Gewerkschaften. Leviathan Nr. 2.
- Blanke, Bernhard; Kastendiek, Hans; Jürgens, Ulrich, 1973: Zur marxistischen Diskussion über Form und Funktion des Staates. Referat auf dem Kongress der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft vom 1. bis 4. Oktober 1973 in Hamburg.
- Blackaby, Frank, 1972: An Incomes Policy for Britain. London.
- Cassel, Dieter, 1972: Die Ultima ratio im Kampf gegen die Inflation. Wirtschaftswoche Nr. 44/1972.
- CGIL/CISL, 1973: Zur Geschichte und Theorie der italienischen Gewerkschaftsbewegung (2 Bde). Berlin.
- Dall'Asta, E. R., 1971: Theorie der Lohnpolitik, Berlin.
- Denison, E. F., 1967: European Economic Growth and the U. S. Postwar Record. Highlights of Why Growth Rates Differ. Washington.
- Deutscher Gewerkschaftsbund (DGB), u.å.: Protokoll des außerordentlichen Bundeskongress des DGB 1963.
- Fellner, W., u.a., 1961: The Problem of Rising Prices. Paris.
- Funke, Hajo m.fl., 1974: Lønformer og intensivering af arbejdet. Århus

- Gahlen, Bernhard, 1973: Verteilungskampf und Reformpolitik. Gewerkschaftliche Monatshefte Nr. 9.
- Görzig Bernd; Kirner, Wolfgang, 1973: Möglichkeiten und Grenzen einer mittelfristigen Einkommenspolitik im Rahmen einer allgemeinen Wirtschaftspolitik. DIW-Beiträge zur strukturplanung, Heft 25. Berlin.
- Haberler, Gottfried, 1972: Ohne Geldpolitik erfolglos. Wirtschaftswoche Nr. 47/1972.
- Hansen, Alvin, 1947: Amerika in der Weltwirtschaft. Wiesbaden.
- , 1957: The American Economy. New York.
- Hofmann, Werner, 1962: Die Säkulare Inflation. Berlin.
- Institut für Sozialforschung, 1969: Zwischenbericht über den Stand der Arbeiten am Forschungsprojekt »Die Funktion der Gewerkschaften im Prozeß der gesellschaftlichen Entwicklung Westdeutschlands«. Frankfurt/M.
- Janossy, Franz, 1966: Das Ende der Wirtschaftswunder. Frankfurt/M.
- Kadritzke, Niels, 1973: Faschismus als gesellschaftliche Realität und als unrealistischer Kampfbegriff. Probleme des Klassenkampfes Nr. 8/9.
- Kalecki, Michael, 1943: Political Aspects of Full Employment. Political Quarterly vol. 1943; her citeret efter: Hunt, E.K. and Schwartz, Jesse G., 1972: A Critique of Economic Theory. Harmondsworth.
- , 1971: Class Struggle and Distribution of National Income. Kyklos. Vol. XXIV
- Keynes, John M., 1936: Allgemeine Theorie der Beschäftigung, des Zinses und des Geldes, Berlin.
- , 1940: How to Pay for the War. Hier zitiert nach R. J. Ball and Peter Doyle (eds.), 1969: Inflation. Harmondsworth.
- Kidron, Michael, 1971: Rüstung und wirtschaftliches Wachstum. Frankfurt/M.
- Kindleberger, Charles P., 1967: Europe's Postwar Growth. The Role of Labour Supply. Cambridge.
- Krelle, Wilhelm, 1972: Die Opfer für stabilitätskonforme Lohnpolitik. Wirtschaftswoche Nr. 49/1972.
- Läpple, Dieter, 1973: Staten og de almene produktionsbetingelser. København.
- Lindner, Gudrun, 1973: Die Krise als Steuerungsmittel. Leviathan Nr. 3.
- Machlup, Fritz, 1971: »Rückkehr zur alten Parität hieße für die Bundesrepublik Wiederanschluß an die Weltinflation« (Interview). Wirtschaftswoche Nr. 31/1971.
- Mandel, Ernest, 1972: Der Spätkapitalismus. Frankfurt/M.
- Mattick, Paul, 1973: Marx og Keynes. København.
- Müller-Jentsch, Walter, 1973: Bedingungen kooperativer und konfliktorischer Gewerkschaftspolitik. Leviathan Nr. 2.

- Nuti D. M., 1969: On Incomes Policy. Science and Society, Vol. 33; her citeret efter: Hunt, E. K. and Schwartz, Jesse G. (eds.): A Critique of Economic Theory. Harmondsworth.
- OECD, 1970 a: The Growth of Output 1960-1980.
-, 1970 b: Inflation. The Present Problem.
- Pigou, A. C., 1933: The Theory of Unemployment. London.
- Redaktionskollektiv Gewerkschaften, 1972: Thesen zur Gewerkschaftsanalyse. Probleme des Klassenkampfes Nr. 2.
- Reuss, Frederik G., 1963: Fiscal Policy for Growth without Inflation: The German Experience. Baltimore.
- Roskamp, Karl W., 1965: Capitalformation in Germany, Detroit.
- Sachverständigenrat, 1969: Jahresgutachten 1969 (Bundestagsdrucksache VI/100). Bonn-Bad Godesberg.
-, 1973: Jahresgutachten 1973 (Bundestagsdrucksache 7/1273). Bonn-Bad Godesberg.
- Salvati, Michele, 1972: Der Ursprung der gegenwärtigen Krise in Italien. Probleme des Klassenkampfes Nr. 4.
- Schefold, Bertram, 1973: Wert und Preis in der Marxschen und in der Neokeynesianischen Akkumulationstheorie. Mehrwert Nr. 2.
- Schlecht, Otto, 1968: Konzertierte Aktion als Instrument der Wirtschaftspolitik. Tübingen.
- Schölller, Wolfgang, 1973: Werttransfer und Unterentwicklung. Probleme des Klassenkampfes Nr. 6.
- Semmler, Willi; Hoffmann, Jürgen 1972: Kapitalakkumulation, Staatseingriffe und Lohnbewegung. Probleme des Klassenkampfes Nr. 2.
- Schonfield, Andrew, 1969: Modern Capitalism. Oxford.
- Sohn-Rethel, Alfred, 1973: Ökonomie und Klassenstruktur des Faschismus. (Udgivere: J. Agnoli, B. Blanke og Niels Kadritzke). Frankfurt/M.
- Trade Union Congreß, 1967: Incomes Policy. Report of the Conference of Executive Committees of Affiliated Organisations held on March 1967.
- United Nations (Secretariat of the Economic Commission for Europe), 1967: Incomes in Postwar Europe: A Study of Policies, Growth and Distribution. Geneva.
- Vogt, Winfried, 1973: Zur langfristigen ökonomischen Entwicklung eines kapitalistischen Systems, Leviathan Nr. 2.
- Wallich, Henry C., 1955: Triebkräfte des deutschen Wiederaufbaus. Frankfurt/M.